

Percz László

ELLENFELEKBŐL SZÖVETSÉGESEK?

BIBÓ ÉS LUKÁCS AZ ÚJBALOLDALRÓL

2018-08-01 | ESSZÉ

A cím talán kicsit csal, mindenesetre publicisztikusan túloz. A történet valóban ellenfelekről szól, akik azonban nem válnak igazi szövetségessé. Az egykori ellenfelek, a Bibó–Lukács vita valahai résztvevői, igaz, életük alkonyán, a hatvanas években egyaránt elítélő megjegyzéseket fogalmaznak meg a kortársi újbaloldaltól. Nem, nem válnak szövetségessé mégsem, noha egyaránt – ha nem is egyformán – kritikus álláspontjuk valahogy mégis rokonokká teszi őket.

kritikus megjegyzések

Esszém három gondolatmenetre tagolódik. Előbb röviden az „ellenfelekről”: föl idézem Bibó 1945 őszi vitacikkének és Lukács 1946 eleji válaszának érveit, elkülönítve egymástól a vita

fölszíni-politikai és a mélyben megfogalmazódó, módszertani rétegét. Majd az újbaloldal törekvéseiről írok: utalva a hagyományokra, az ellenállás szintjeire és a politikai jellemzőkre. Végül, árnyalatnyit részletesebben a „szövetségesek” alakjáról: a kései Bibó és a kései Lukács műveiből föl idézve az újbaloldalra vonatkozó, kritikus megjegyzéseket.

(Ellenfelek) Az ellenfelek az 1945–46-os Bibó–Lukács vita résztvevői. A vita Bibó vitacikkéről, *A magyar demokrácia válságáról* bontakozik ki. A vitacikk Bibó első jelentős írása, országosan ismertté teszi a fiatal szerző nevét; egyébként egész életművének talán legsikerültebb, legfeszesebb szerkezetű és stilisztikailag legjobban megformált darabja. (Perecz, 2012) Folyóiratbeli megjelenése kifejezetten kalandos: kézírata már nyomdában van, amikor a kommunista kultúrpolitika képviselői a szedés rendőri leállításával – magyarán előzetes cenzúra érvényesítésével – fenyegetőznek. A folyóiratszerkesztő ellenállása nyomán kialakuló patthelyzetet épp Lukács föllépése oldja föl; ő cenzúra és elkobzás helyett vitát javasol: eszerint Bibó cikkét meg kell jelentetni, ám a megjelent cikkről nyilvános vitát kell rendezni, amelyben – magának Bibónak is válaszlehetőséget teremtve – meg lehet fogalmazni az írás kommunista kritikáját. A vitára 1946 elején kerül sor; résztvevői többségének – közöttük olyan jelentős személyiségek vannak, mint Karácsony Sándor vagy Révai József – hozzászólása csak a vita jegyzőkönyvéből, kivonatossan ismert; a nyilvános eszmecsere csak csupán egyetlen – igaz, a legjelentősebb – dokumentuma (valamint Bibó válasza) maradt fenn betűhíven: éppen Lukács György vitacikke.

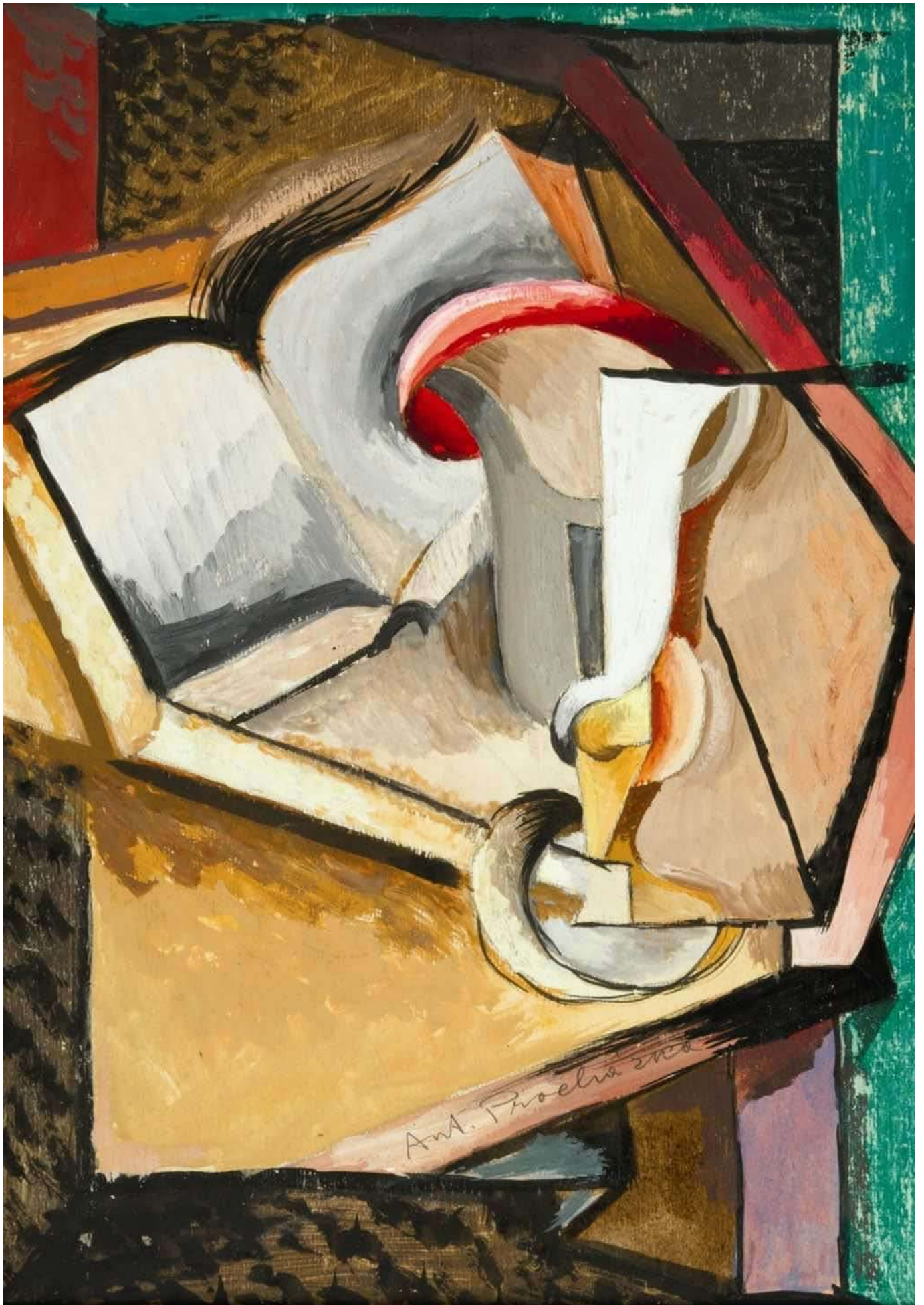
Bibó esszéje is, Lukács válasza is összetett szerkezetű szöveg: határozottan elkülöníthető benne egy felszíni és egy mélyebb réteg.

a demokrácia kiindulópontja

Bibó esszéje a fölszínen a magyar demokrácia válságáról szól: az éppen kialakuló, máris veszélyeztetett demokrácia válságának összetevőit

veszi sorra. Gondolatmenetének mélyrétege a szerző – ha nem is „politikai filozófus”, de „politikai gondolkodó” – demokráciafölfogásából következik. Bibó a demokráciát nem egyszerűen a politikai rendszer és az állami berendezkedés valamiféle sajátos formarendszerének tekinti: összehasonlíthatatlanul bonyolultabb képződményt lát benne. Érvényesüléséhez, fölfogása szerint, a politikai-jogi intézményrendszer felszíne alatt, bizonyos szociálpszichológiai és még mélyebben, meghatározott történelmi feltételekre van szükség. A demokrácia kiindulópontja Bibó szerint is a demokratikus politikai-jogi intézményrendszer: a demokrácia talán legjelentősebb magyar teoretikusa éppen itt, a vitacikkben adja meg a demokrácia legérthetőbb

formális fogalmát. A demokrácia a nép uralma, amelyben a nép meg tudja válogatni, ellenőrizheti és elkergetheti saját vezetőit. A demokratikus intézményrendszer működése azonban, teszi hozzá rögtön a második teoretikus szinten, attól a szociálpszichológiai feltételtől függ, hogy a nép lelkileg fölszabaduljon az isteni, születési vagy egyéb természetfeletti hatalmasságok lélektani nyomása alól, vagyis hogy a közösség fölismerje, a vezetők hatalma az ő beleegyezésén nyugszik. Ez a szociálpszichológiai feltétel csak meghatározott történeti körülmények között alakulhat ki – és ez a harmadik teoretikus szint –: az „emberi méltóság” „alapvető felkelése”, a valamennyi nagy demokrácia történetének kiindulópontjánál föllelhető „forradalom” történeti ténye szükséges hozzá. A demokratikus intézményrendszer mint politikai-jogi feltétel, a demokratikus – önnön méltóságának és felelősségének tudatában lévő – személyiség mint szociálpszichológiai feltétel és az emberi méltóság már bekövetkezett forradalma mint történelmi feltétel: így együtt alkotják a bibói demokráciafölfogást.

Lukács vitacikkének, „A 'demokrácia válsága' – vagy jobboldali kritikája”-nak tárgya a fősínen, hasonlóképpen, a politikai ellentét. Lukács kritikai reflexiói minden esetben kettős előfeltevésen alapulnak. Komolyan veszi a kommunista népfrentpolitikát: azaz a szocializmus felé tartó, hosszú demokratikus átmenettel számol; és forradalmi helyzetet konstatál a magyar és tágabban az európai jelenben: a koalíciós pártvitákat a „ki kit győz le” harci logikájában, a meghatározó európai fejleményeket meg a szocializmus felé irányuló mozgás dinamikájában látja. A kettős előfeltevés minden esetben a Bibóéval diametrálisan ellentétes következtetésekre juttatja a filozófust: a bírálat szerzője így összességében a demokrácia „jobboldali kritikájának” bélyegzi vitapartnerét.

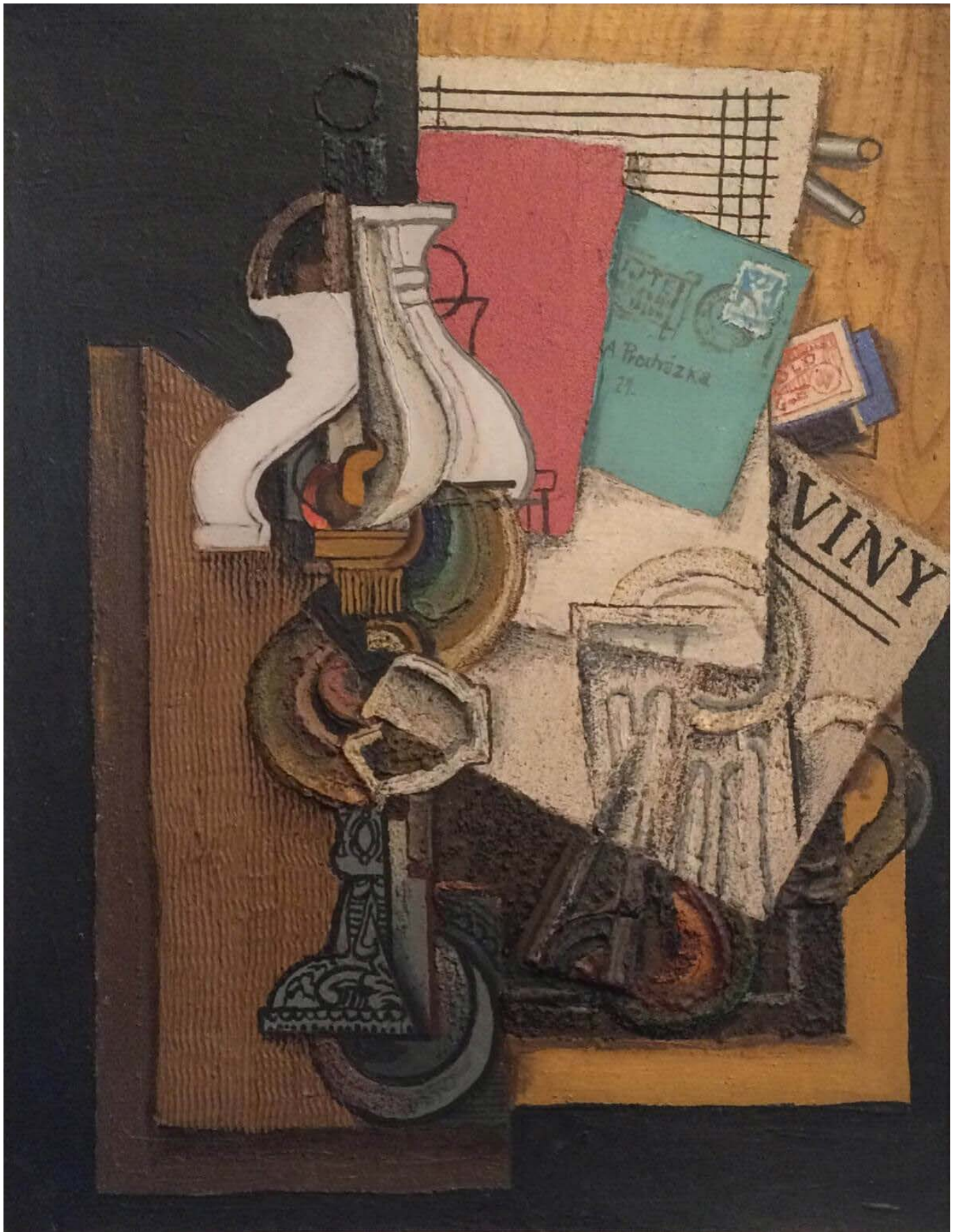
történetfilozófiai kérdés

Lukács érvelésének mélyén ugyanakkor szintén módszertani nézeteltérés fogalmazódik meg. Lukács elsősorban Bibó demokráciafogalmának társadalomlélektani

összetevőjét vitatja. (Perecz, 2013) Ellenérzései mögött valószínűleg több tényező is meghúzódik: a történelmi materializmus szemléletének hatása, a politikum-fogalom hiányai, illetve általában a pszichológiával kapcsolatos ellenszenvék. Lukács a materiális-objektív tényezőkkel szemben – ez az első, amit meg kell említeni – nyilvánvalóan lebecsüli a Bibó emlegette lélektani faktorokat. Amit itt olvasunk – noha Lukács korai és kései marxista korszakában is megőrzi a történelmi materialista frazeológiával szembeni distanciáját –, mintha a történelmi materializmus szellemét idézné: a lélektani tényezőket egyszerű derivátumnak, a pusztán felépítményi elemként fölfogott politikum nehezen megfogható lélektani aspektusának tekinti. A politikum – ez a második, ami föltűnik – különleges helyet foglal el a lukácsi életműben. Az elidegenedés közösségi visszavétele és az autenticitás kollektív megteremtése megkerülhetetlen eszközének számít. Marxista korszakának állandó meggyőződése, hogy az emberhez méltatlan viszonyok fölszámolása, és az emberhez méltó élet kialakítása csak közösségi-politikai cselekvés útján képzelhető el. Ugyanakkor az elidegenedés visszavétele és az autenticitás megteremtése valójában történetfilozófiai kérdés. A közösségi-politikai cselekvés teoretikus alapja nem valamiféle, a politikum szférájának sajátosságával számot vető, par excellence

politikai elmélet: közvetlenül maga a történetfilozófia. A többször is direkt politikai szerepet játszó, a politikai cselekvés elméletét magára vállaló Lukács számára nem létezik a politikum mint önálló létszféra. Lukács – végül, harmadszor – általában is ellenérzésekkel viseltetik a pszichológiával szemben. A politikum sajátos elmélete életműve vakfoltjának mondható, a pszichológia tudománya meg csak bíráló megjegyzések kontextusában fordul elő benne. Figyelemre méltó ugyan, hogy korai korszaka reprezentatív fogalmi hálójának meghatározó értékkategóriája a „lélek”: az autentikus lét – az „élettel” mint inautentikus léttel szembeállított – szféráját leíró fogalom. A lukácsi „lélek” azonban nem tehető a „lélektudomány” tárgyává: metafizikai és egzisztenciális jelentőségű kategória marad – metafizikailag az emberi világ szubsztanciája, egzisztenciálisan pedig az autentikus individualitás. A pszichológia mint empirikus tudomány lukácsi bírálatának éppen ez áll a középpontjában: hogy noha képtelen rá, „tudományos” magyarázatot próbál adni a „lélekre”, s ezzel csupán az emberi cselekvés determináltságának elméletét nyújtja. Ezzel függ össze mélységes idegenkedése az öncélúnak és üresnek érzett „lelkizéstől”: karakterének – minden személyes ismerőse fölemlegette – távolságtartó hidegsége. A lelki problémákkal szembeni udvarias közönye csak életének legutolsó szakaszában oldódik valamelyest.

Az 1945–1946-os demokrácia-vitában így valóban ellenfelek állnak szemben egymással: a politika sajátos gondolkodója és a politikát a történetfilozófiában föloldó filozófus. A vitázók elbeszélnek egymás mellett; a vita intellektuális lehetőségei alatt marad.

(*Újbaloldal*) Az újbaloldal jellemzéséhez a két legfontosabb magyar elemzésre támaszkodom: Weiss János kismonográfiájára és Kovács Gábor kismonográfia terjedelmű tanulmányára. Az előbbi egy előadássorozat, Weiss 68' harmincadik évfordulóján, 1998 tavaszán a Pécsi Egyetemen a Frankfurti Iskoláról és a német diákmozgalmakról tartott előadásainak lejegyzett szövegét bocsátotta közre. (Weiss, 2000) Az utóbbi egy hosszabb előadás, amelyet Kovács a magyarországi hatvanas éveket tárgyaló kutatás számára készített, a korszak magyar politikai gondolkodásának teljesítményeit nemzetközi összefüggésbe helyezve. (Kovács, 2008)

Három szempontom: az újbaloldal hagyományainak kérdése, az ellenállás szintjeinek problémája, illetve a mozgalom politikai jellemzői.

kultúrkritika és civilizációkritika

A hagyományok középpontjában a Frankfurti Iskola kritikai elmélete áll. Weiss számba veszi a német diákmozgalmakra meghatározó hatást gyakorló műveket, és arról ír, hogy a

legfontosabb szövegek között igen különböző regiszterbe tartozó munkák találhatók: Horkheimer és Adorno műve, *A felvilágosodás dialektikája*, Marcuse könyve, *Az egydimenziós ember* és Fromm esszéje, *A szeretet művészete*. *A felvilágosodás dialektikája* (1941–1944) a század legjelentősebb és legbonyolultabb bölcseleti műveinek egyike – magyar fordításának már a legelső mondatai is komoly nehézségekkel szembesítik az egyébként kompetens fordítót (Weiss, 2000, 63–65.) –, egyszerre kultúrkritikai és civilizációkritikai mű, amely hányatott megjelenése után csak évtizedek elteltével válik bestsellerré. *Az egydimenziós ember* (1964) jóval populárisabb regiszterbe sorolható munka, amely rendkívüli közvetlen hatást gyakorol a hatvannyolcasokra. *A szeretet művészete* (1956) pedig kifejezetten könnyeden megírt esszé – akár elalvás előtti olvasmánynak is ajánlható.

A hatvannyolcas ellenállás három szintje különíthető el: az egyetempolitikai elképzelések, a társadalomelméleti nézetek és a személyes kapcsolatok szintje. A diákmozgalmak kiindulópontját értelemszerűen az egyetempolitikai elképzelések képezik: ezek a felsőoktatás strukturális problémáira reflektálva az egyetemi rendszer

és az egyetemi oktatás bírálatát nyújtják. Az ezekből kinövő társadalomelméleti nézetek a késő kapitalista társadalom átfogó kritikáját fogalmazzák meg. Végül a személyes kapcsolatok szintjén a privát szféra és az intim kapcsolatok átalakításának igénye fogalmazódik meg.

Az amerikai újbaloldal kutatója által összeállított dokumentumgyűjtemény monografikus bevezető tanulmányát idézve Kovács összefoglalja (Kovács, 2008. 131–132.) az újbaloldalt ismervét, különbözőségét a történelmi elődöktől. Ezek az egyén morális forradalmát célul tűző, az élet összes területére kiterjedő nonkonformizmusban megnyilvánuló életmód-forradalom; az egyes elszigetelt tiltakozó akciókat összekapcsoló mozgalmi jelleg; a nyomásgyakorláson túllépő és a közvetlen akciót előtérbe helyező radikalizálódás; a participatív demokrácia – koherens-doktrinális ideológiát meghaladó – eszméje; szervezetileg pedig a – hagyományos baloldali pártpolitikán túllépő – decentralizáltság, a szervezeti-strukturális pluralizmus.

(Szövetségesek?) Az újbaloldalra vonatkozó kritikai megjegyzések Bibó és Lukács kései főművében is föltűnnek. Kései főművet említve azonban azonnal hozzá kell tennem, hogy a két gondolkodó esetében igen eltérő munkákról van szó.

Bibó kései főműve, az 1971–1972-ben magnóra mondott, csak halála után legépelte és megszerkesztett politikafilozófiai nagytanulmánya az „európai társadalomfejlődés értelméről”. (Bibó, 1986) A karcsú kiegészítő tanulmányával, az 1968-ból származó uchróniával (Bibó, 1990) együtt olvasandó munka nyomtatott változatban mintegy százhusz oldal. Lukács kései főműve a hatvanas években írt, háromkötetes – történeti fejezetekre, szisztematikus fejezetekre és „prolegomenára” tagolódó –, eredetileg egy szisztematikus etika bevetőjének szánt ontológia. (Lukács, 1976) Hatalmas, kiegészítő politikaelméleti vitairatával, az önmagában is százhusz oldalas demokratizálás-tanulmánnyal (Lukács, 1988) együtt értelmezendő munka mintegy ezerhétszáz oldal.

evolucionista- liberálkonzervatív

Bibó kései főműve, az európai társadalomfejlődés értelmének szentelt összefoglaló, az alapvetően antispekulatív beállítottságú gondolkodó (Perecz, 2001) filozófiai

munkája. Ebben sajátos bölcséleti alapot dolgoz ki a maga mindaddig alapvetően narratív szabadságelméletéhez. Filozófiai spekulációi, úgy tűnik, szintén hármasszerűek: antropológiaiak, történetfilozófiaiak és filozófiatörténetiek. A bibói filozófiai antropológia egyszerre „egzisztencialisztikus” és „hobbesiánus”: benne az ember különös adottsága a haláltudat, meghatározó szenvedélye a félelem. A bibói történetfilozófia evolucionista-liberálkonzervatív jellegű: az európai emberiség fejlődéstörténetét, az antik indulástól a modern fejleményekig, hatalmas vízióban ábrázolja, amelyben a két és fél évezredes európai fejlődés valamennyi fontos társadalmi-politikai-ideológiai jelensége megtalálja a maga helyét, a görög-római kezdetek, a középkori hűbériség, a polgári forradalmak meg a szocialista kísérletek egyaránt. Az antropológiai-történetfilozófiai fejtegetéseket pedig filozófiatörténeti kitérők szakítják meg, középpontban Arisztotelész, Cicero és Ágoston gondolatainak értelmezésével.

Lukács kései főműve tehát tervezett összefoglaló etikája társadalomontológiai bevezetésének készült. Erősen túlírt, mégis töredékben maradt munkaként számos motívumot görget magával. Történeti fejezetei Hartmannt, Hegelt és Marxot tárgyalják; „prolegomenája” a tanítványi kritikákra írt válaszként született. Szisztematikus fejezetei a társadalmi lét modelljét a munkában fedezik föl, a munkától a reprodukción és az ideológián keresztül jut az elidegenedésig. Intencióját tekintve társadalombölcseleti mű, ám valójában alighanem történetfilozófiai motívumok állnak a háttérben. A munkától, a munkával mélyen összefüggő, mégis deformációnak tekintett elidegenedésig ívelő gondolatmenete megejtően egyszerűre fordítható azonosításokra épül: az emberiség jövője az elidegenedés visszavételén múlik, az elidegenedés visszavételére pedig csak és kizárólag a szocializmus képes. A nagy mű mellékterméke, az akkor kéziratban maradt, magyar fordításban csak a politikai átmenet áramában megjelent demokratizálás-tanulmány szoros egységben van a főművel: a nagy ontológiai munka történetfilozófiai mondanivalóját fordítja politikai stratégiává. A tanulmány a kapitalizmus demokráciáját manipulatív pszeudodemokráciaként ábrázolja, a jövő egyetlen alternatíváját a sztálinizmussal szembeforduló, társadalmilag „demokratizált” szocializmusban látja.

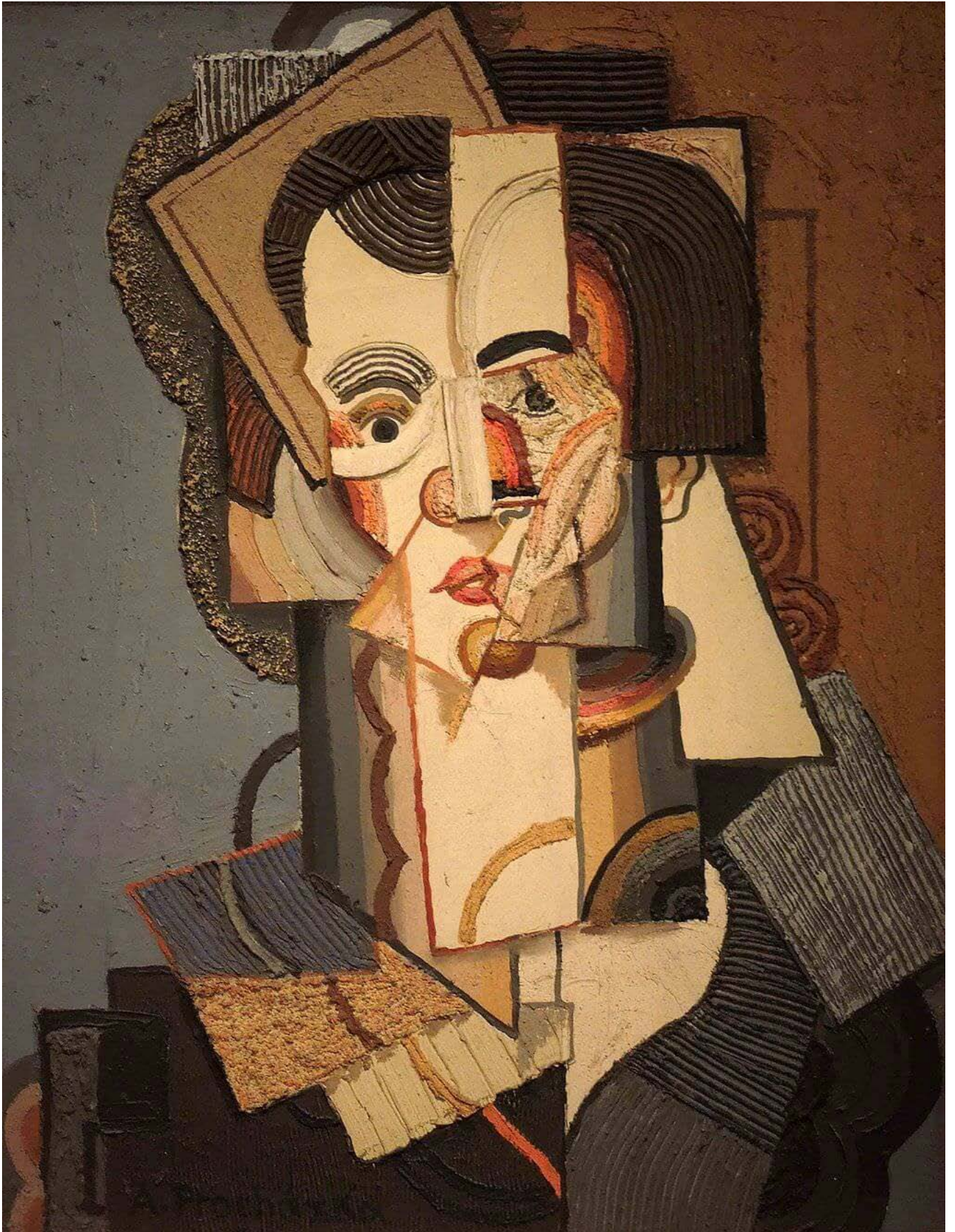
Bibó nagy tanulmánya több kitérőjében is szóba hozza az újbaloldal aktuális jelenségét; fejtegetéseiből kitűnik, hogy követi a nyugati irodalmat. Leghosszabb kitérőjében alapvetően nyitottan említi az újbaloldali mozgalmak törekvéseit, a technokrácia-kritika motívumát állítva a középpontba. A szocializmus egypártrendszerének politikai funkcionáriusai és a kapitalizmus gazdasági technokratái is, úgy mond, egyfajta leplezett értelmiségi diktatúrát valósítanak meg. A technokrácia elleni újbaloldali föllépés mélyen jogosult törekvés tehát, ugyanakkor éles különbséget kell tenni a diákmozgalmak nyugati és keleti megnyilvánulásai között. „Ez ellen a hamis helyzet ellen kelnek fel korunk szabadságmozgalmi, elsősorban a diákmozgalmak, mert ahogy arra Marcuse rámutatott, a munkásság szintén bizonyos fokig érdekeltté vált ebben a meglévő uralomban, az uralomnak másodosztályú hordozójává vált, tehát már nem annyira forradalmi réteg, mint amikor a teljes kisémmizettség állapotában volt. Nem véletlen, hogy ezek a diákmozgalmak Nyugaton értelmetlenek, zűrzavarosak, és helyenként a komolytalanságig gyakorlatiatlanok, keleten viszont nagyon józanok, nagyon reálisak és konkrét szabadságprogrammal teltek. Ennek az oka az, hogy Nyugaton a szabadságintézmények bizonyos fokú működése sértetlenül megvan, tehát a szabadságprogram Nyugaton az ifjúság részéről nem léphet fel a szenvedélyek akkora erejével, hiszen bizonyos dolgokban nyitott kapukat döngtet. Azt érzi, hogy a helyzet hamis, hogy egy csomó élősdit táplál a társadalom, hogy a technokraták uralma az egyes embert éppúgy megalázza, mint általában mindenféle uralom, manipulált tömeggé teszi az embereket, azonban nem látja meg az ellenfelet. Az egész fennálló hatalmi rendszer, az establishment és egyáltalán mindennemű establishment ellen hadakozik, holott társadalmi reformprogram nincs valamiféle establishment ellen.” (Bibó, 1986. 92.)

Bibó újbaloldal-kritikájának alapja tehát a szabadságintézmények léte és működése. A nyugati újbaloldal mozgalmi a létező-működő szabadságintézmények ellen fordulnak, így – minden jogos kritikai szempontjuk ellenére – aggályos törekvést és elítélendő tendenciát testesítenek meg.

megértően viszonyul

Lukácsot több tényező is arra ösztönözhetné, hogy megértően viszonyuljon az újbaloldal törekvéseihez. A vele akkor már szoros szellemi kapcsolatban, sőt, kifejezetten intim viszonyban

álló tanítványainak korabeli kísérletei nyilvánvaló szellemi rokonságban vannak a nyugati újbaloldal ideológiájával. A nyugati újbaloldal egyes képviselői pedig fölfedezik a korai marxista Lukácsot: a német diákmozgalmak legjelentősebb teoretikusa, Hans-Jürgen Krahl például a Frankfurter Iskola hagyományának ősforrásához, Korschhoz és a *Történelem és osztálytudat* Lukácsához fordul; a német diákvezetők személyesen is fölkeresik az idős magyar filozófust. (Weiss, 2000. 139–147; 155–156; 112.) Lukács ehhez képest inkább kritikusan nyilatkozik a diákmozgalmakról.

Ontológiájának, illetve demokratizálás-tanulmányának több utalása is megemlékezik az újbaloldaltól. Tanulmánya a kortársi világhelyzetet dinamikusnak értékeli; a manipuláció kapitalista rendszerének válságáról beszélve ugyanakkor egyként vitába száll a változásoktól visszariadó konzervativizmus beállítottságával és az újbaloldal akcionizmusával. „Az efféle [t. i. a korábbi évtized statikus folytonosságának megszűnése nyomán megfogalmazódó – P. L.] aggályok éppen olyan hiábavalóknak fognak bizonyulni”, írja, „mint azok az illúziók, amelyek közvetlenül ugyanabból a történelmi helyzetből fakadnak, s amelyek manapság a fiatalok és a baloldali értelmiség számottevő részének heves vágyaiban valamiféle látványos, olykor csupán happeningszerű, azonnali radikális-forradalmi fordulat képét öltik.” (Lukács, 1988.202.) *Ontológiájának* egyik gondolatmenete – hasonlóan diagnosztizálva a kortársi kapitalizmus válságjelenségeit – a diákmozgalmakra hivatkozik, és afirmatíván értékeli a felsőoktatás manipulatív szerepének kritikáját. „Nagyon jellemzők ennek a helyzetnek a szempontjából [...] a nemzetközi tömegmozgalomra növekvő diáklázadások. Itt nem elemezhetjük a követeléseik, programjaik stb. különbözőségeit és megegyező sajátosságait. De minden csak némiképpen is elfogulatlan megfigyelő világosan látja, hogy eredeti kiindulópontjuk a fiatalság szellemi-erkölcsi viszolygása a tudás manipulált munkamegosztásától, amelynek következményeképpen 'szakbarbárokká' akarták nevelni őket.” (Lukács, 1976. II. 809.) Másutt ugyanakkor az újbaloldal életmód-forradalmi törekvéseinek fontos kortársi megnyilvánulása, a feminizmus felett mond jellemző bírálatot. „Sok mai szex-mozgalom [t. i. a feminizmus – P. L.] meg akarja ugyan szabadítani a nőt a férfival való viszonyában rejlő elidegenedéstől. De az ilyen mozgalmak, a gazdasági-társadalmi elidegenedés ellen szabadságharcot folytató forradalmi munkásmozgalom ideológiai mércéjével mérve, pusztán a géprombolás szintjén, tehát tárgyilag nagyon kezdetleges szinten állnak.” (Lukács, 1976. II. 598–599.)

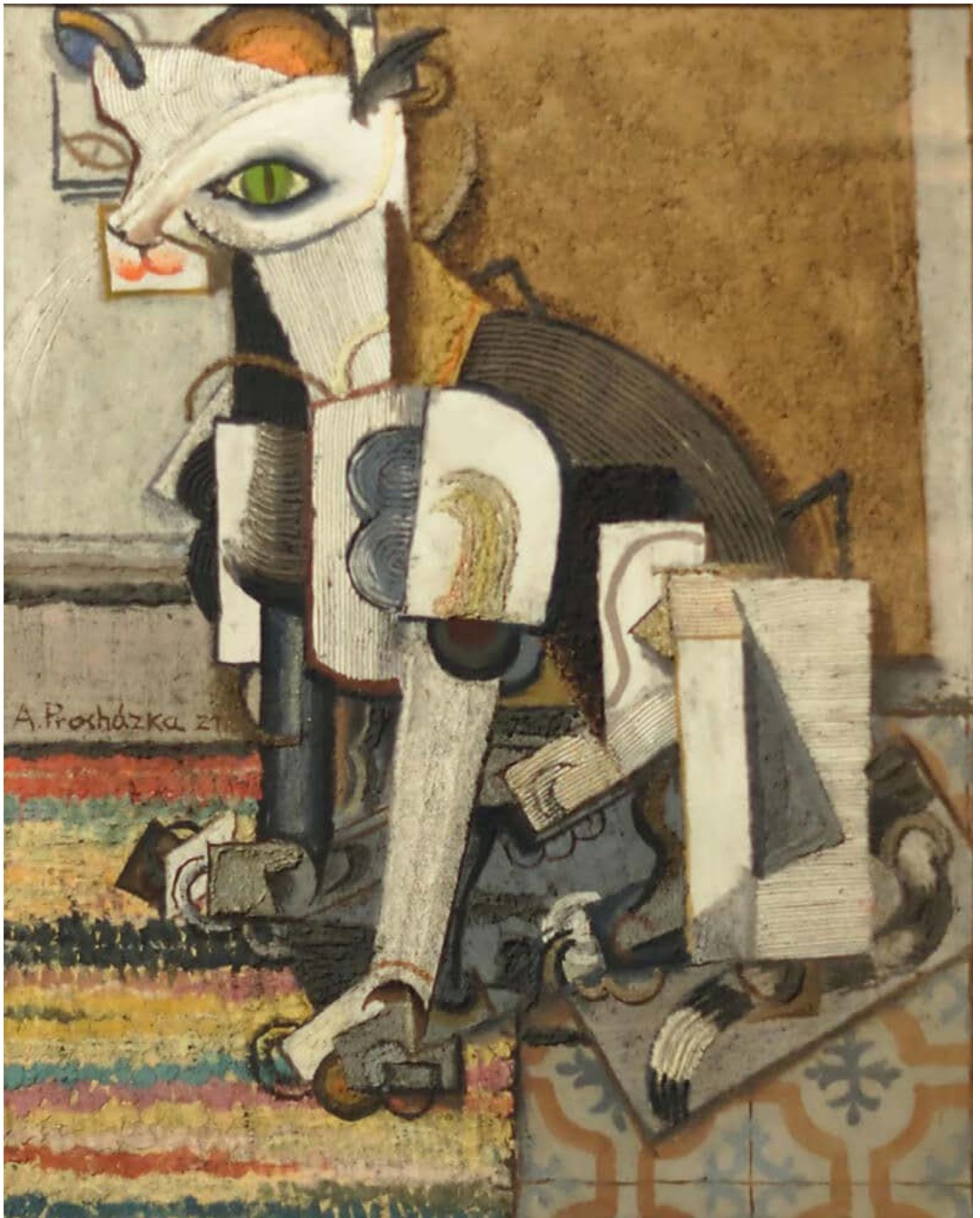
kezdetleges ellenállási formák

Lukács újbaloldal-bírálatának mércéje tehát a forradalmi munkásmozgalom. Az újbaloldal különféle mozgalmi – megint csak: minden esetlegesen indokolt kritika és jogosult ellenzéki

törekvés ellenére – eszerint azért nem kínálhatják a kapitalizmus valódi alternatíváját, mert az elidegenedés fölszámolására kizárólagosan képes forradalmi munkásmozgalom mércéjével mérve kezdetleges ellenállási formákat fejeznek ki.

*

Szövetségesek? Inkább csak egyaránt kritikusak – egyaránt, de nem egyformán. Ha záró gondolatomat ugyanolyan publicisztikusra fogalmaznám, mint a címet, azt mondanám: az újbaloldal Bibó számára túl sok, Lukács számára viszont túl kevés. Bibó számára túl sok a létező és működő szabadságintézmények ellen fordulása. Lukács számára ellenben túl kevés, mert nem képes elérni a kapitalizmus megdöntésére egyedül hivatott forradalmi munkásmozgalom színvonalát.

Irodalom:

Bibó István (1986): 'Az európai társadalomfejlődés értelme', in: Bibó István: *Válogatott tanulmányok: 1971-1979*, III. Budapest: Magvető, 6-123.

Bibó István (1990): 'Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna...', in: Bibó István: *Válogatott tanulmányok: 1935–1979*, IV. Budapest: Magvető, 265–282.

Kovács Gábor (2008): 'Forradalom, életmód, hatalom, kultúra: A politikai gondolkodás a hatvanas években', in: Kovács Gábor: *Az utolsó kísértés – változatok a hatalomra*, Budapest: Liget, 123–174.

Lukács György (1976): *A társadalmi lét ontológiájáról*, I–III. Fordította: Eörsi István, Budapest, Magvető.

Lukács György (1988): *A demokratizálódás jelene és jövője*, fordította: V. Meller Ágnes, Budapest: Magvető.

Perecz László (2001): 'Az antispekulatívitás jegyében: Bibó István filozófiai előföltevéseiről', in: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*, Budapest: Új Mandátum, 37–55.

Perecz László (2012): 'Kimért időben: Bibó István koalíciós válságelemzése', in: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Bibó 100: Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek* (Eszmetörténeti Könyvtár, 17), Budapest: Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 98–114.

Perecz László (2013): 'Társadalomlélektan, pro és kontra: A Bibó–Lukács-vitáról', in: Perecz László: *Háttér előtt: Írások a magyar filozófia múltjáról és jelenéről*, Pozsony–Budapest: Kalligram, 101–110.

Weiss János (2000): *Tizenkét előadás a Frankfurteri Iskoláról és a diákmozgalmakról*, Budapest: Áron.

*Az esszé az MTA BTK Filozófiai Intézete által szervezett, *1968 és a magyar filozófia* című konferencián 2018. június 1-én elhangzott előadás írásba foglalt, szerkesztett változata.

kép | Antonín Procházka festményei, wikimedia.com